Res Rhetorica

ISSN: 2392-3113

Rhetoric in Scandinavia
Retoryka w Skandynawii

10 (4) 2023 ISSUE EDITORS: TOMMY BRUHN, LISA S. VILLADSEN, EWA MODRZEJEWSKA

VARIA

ANNA WILECZEK
UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH, POLSKA
https://orcid.org/0000-0002-9851-6114
anna.wileczek@ujk.edu.pl

Mikroteksty nauczycieli – analiza pragmatyczno-retoryczna
Teachers' microtexts. The pragmatic-rhetorical analysis

Abstract

W artykule przeprowadzono analizę pragmatyczną wypowiedzi – mikrotekstów – określanych mianem: *powiedzonka/ powiedzenia/ teksty nauczycieli*, które są rozpoznawalne przez nieprofesjonalnych użytkowników języka jako przejawy społecznego stylu komunikacyjnego, tzw. *mówienia po nauczycielsku*. Te realizacje językowe, wyróżniane ze względu na potencjał ludyczno-dydaktyczny, spełniają prymarną funkcję perswazyjnego oddziaływania na uczniów. Można wśród nich wyodrębnić nie tylko specyficzne akty mowy, ale również wyróżnić chwyty erystyczne, które pozwalają wygrać w transakcyjnej grze. Dyskurs szkolny, będący przykładem retoryki dominacji, przyczynia się zarówno do nieustannej inkubacji, jak i replikacji tego typu mikrotekstów.

The following paper analyzes short utterances or micro-texts known as "sayings/ maxims/ teachers' texts" in the context of teacher-speak, a specific social communicative style that is recognizable to non-professional language users. These micro-texts fulfil the primary function of persuading and influencing students. The paper identifies specific speech acts and eristic devices in the uses of language that help teachers win control in the transactional game with students. School discourse, which exemplifies the rhetoric of domination, plays a role in the constant incubation and replication of these micro-texts.

Key words

mikroteksty, powiedzenia nauczycieli, teksty nauczycieli, akty mowy, chwyty erystyczne, retoryka dominacji
microtexts, teachers' sayings, teachers' maxims, speech acts, eristic devices, rhetoric of domination

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0).
The content of the license is available at http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Received: 11 January 2023 | Accepted: 29 November 2023
DOI: https://doi.org/10.29107/rr2023.4.6

ANNA WILECZEK
UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH, POLSKA
https://orcid.org/0000-0002-9851-6114
anna.wileczek@ujk.edu.pl

Mikroteksty nauczycieli – analiza pragmatyczno-retoryczna

1. Wstęp

W artykule pt. *Belferomowa. Wokół profesjolektu współczesnych nauczycieli* (Wileczek 2022), który podejmuje próbę charakterystyki specjalnej odmiany języka, typowej dla nauczycielskich kontaktów nieoficjalnych, pojawia się obszar zachowań językowych nie do końca jeszcze rozpoznany. Odnosi się on bowiem nie tyle do szczegółowo tam opisanego rejestru językowego, złożonego ze słownictwa specjalnego nabudowanego na potoczny fundament kontaktów społecznych (zawodowych)[1], co do tzw. nauczycielskich *wzorów mowy* (por. Ziółkowski 1998, 97) – swoistych konwencji zachowań komunikacyjnych oraz typów tych zachowań (por. Wojtak 2019, 14). O ile *profesjolekt* jako narzędzie pracy i kontaktów zawodowych służy poznawaniu i określaniu obiektów, relacji, doświadczeń specyficznych dla danej specjalności oraz porozumiewaniu się na ich temat (por. m.in. Skudrzykowa, Urban 2000, 81; Piekot 2008, 22; Grabias 2019, 223), o tyle rozpoznawalny powszechnie jako *mówienie po nauczycielsku* społeczny styl komunikacyjny określa pewne dyspozycje dyskursywne realizujące się w kontaktach z uczniami. Dyskurs szkolny[2] (w tym lekcyjny) jako przestrzeń właściwa dla instytucjonalnych interakcji edukacyjnych, w której aktualizują się określone znaczenia, modele mentalne czy konwencje komunikacyjne pozwala „użytkownikom języka wytwarzać i rozumieć teksty na swój jednostkowy sposób" (Makarewicz 2018, 14). Tym samym jako „bezpośrednia rzeczywistość mowna" (Górny 1987, 55) jest terenem generowania „społecznych aktów komunikacji", a w ich ramach „ukonkretnionych realizacji językowych" (Grabias 2019, 91). Odpowiadają one aktom mowy, w których człowiek podlega regułom zachowań językowych

1. Z tego powodu w profesjolekcie nauczycieli wyraźnie dominuje leksyka dotycząca życia zawodowego grupy, realizująca potrzebę nominacji i skrótowości nad rozbudowaną peryfrazą i wariantywnością (Piekot 2008, 22).
2. Dyskurs szkolny stosuję jako termin operacyjny będący uszczegółowieniem dyskursu edukacyjnego. Dotyczy form komunikowania się nauczycieli z uczniami w sytuacjach szkolnych. Dyskurs edukacyjny jest rozumiany szerzej, obejmuje „wszystkie sytuacje komunikacyjne, podczas których zachodzi proces nauczania i uczenia się", o czym pisze Renata Makarewicz (2018, 18), odwołując się do ustaleń Jolanty Nocoń (2009). Na temat rozumienia dyskursu edukacyjnego oprócz wspomnianej autorki pisali także: Kawka 1999; Rittel 2006; Rypel 2012; Wileczek, Możdżonek 2015.

właściwych grupie społecznej, do której należy, i sam „zachowania te kształtuje w sposób odpowiadający jego indywidualnym właściwościom psychicznym" (Grabias 2019, 35).

Językowym składnikiem interakcji stają się specyficzne wypowiedzi, które można zakwalifikować jako *mikroteksty*[3], czyli jedno- lub dwuzdaniowe całostki komunikacyjne. Są one rozpoznawalne społecznie jako realizacje „schematu wypowiedzi utrwalonej" (Chlebda 2018, 46) ze względu na wyraziste cechy sytuacyjne, semantyczne, funkcjonalno-pragmatyczne (por. Jędrzejko 2015; Czachur 2020). Zachętą do wyodrębniania tego typu mikrotekstów są ustalenia teoretyków tekstu, dla których – warto przypomnieć – „zdanie (…) staje się tekstem, kiedy zostaje rozpoznana i przypisana mu intencja, z jaką zostało przez kogoś powiedziane (mniejsza o to, czy ten ktoś jest uprawniony jako osoba, czy tylko jako anonimowa „instancja nadawcza"), kiedy poddaje się interpretacji w kategoriach gatunku mowy" (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 48)[4]. Dla przykładu można podać kilka typowych realizacji takich struktur, dość powszechnie wykorzystywanych w internetowych memach lub okolicznościowych agregacjach[5]:

(1) Powiedz coś po nauczycielsku. – **Siadaj**[,] **pała**![6] (Besty.pl)

(2) Serio jesteś nauczycielką? To powiedz coś po nauczycielsku. – **Wyciągamy karteczki** (Memy.pl)

(3) Serio jesteś nauczycielem? To powiedz cos po nauczycielsku. – **Dobro uczniów jest najważniejsze, ale…** (Kwejk.pl)

(4) Powiedz coś po nauczycielsku. – **Jesteście najgorszą klasą w szkole** (Fabrykamemów.pl)

(5) A powiedz coś po nauczycielsku. – **A ty, głąbie kapuściany, nic nie potrafisz zrobić. Wyrośniesz na bezdomnego alkoholika** (Obrazkowo.pl).

Społecznie identyfikowany żartobliwy koncept *mówienia po nauczycielsku* kieruje zatem poza *stricte* zawodowy repertuar leksykalny i musi być rozpatrywany w ujęciu szerokim – dyskursywnym. Przez nieprofesjonalnych użytkowników języka i uczestników dyskursu szkolnego *mówienie po nauczycielsku* nie jest zatem utożsamiane ze zgrupowaniem neologizmów specjalnych, czy – tak jak w przypadku jednego z obszarów profesjolektu nauczycielskiego, czyli nazw

3. O rozumieniu terminu i definicji mikrotekstu, teksu minimalnego, minitekstu pisał m.in. Waldemar Czachur (2020), odwołując się do stosownej bibliografii.

4. Podobną myśl sformułowała Renata Makarewicz, analizując interakcyjny model dyskursu zaproponowany przez Annę Duszak (1998): „pewne treści mogą być nadawane i odbierane poza wolą nadawcy. Niezamierzone komunikowanie może zachodzić wbrew woli nadawcy, a wynika z tego, że w procesie komunikacji uruchamiane bywają procesy interpretacyjne u odbiorcy, którego rola w odbiorze komunikowanych treści jest równie istotna, jak rola nadawcy (Makarewicz 2018, 15).

5. Mam tu na myśli okoliczności związane z obchodami tzw. Dnia Nauczyciela, czyli przypadającego 14 października święta Komisji Edukacji Narodowej.

6. Wytłuszczenia – autorka.

dokumentacji szkolnej – z zestawem skrótów i akronimów o żargonowej proweniencji (por. Wileczek 2022)[7]. Rozpoznawalną „jednostką" komunikacyjną stają się tu gatunki proste, tj. całości językowo-stylistyczne o semantyce czy funkcjonalności istotnej w interakcjach szkolnych, które pierwotnie odpowiadały aktom mowy o wyrazistej mocy illokucyjno-perlokucyjnej (por. Witosz 2015, 124; Witek 2010, 359; Przybyła 2004, 20). Silne oddziaływanie na odbiorcę, znakowane na poziomie pragmatycznym widocznym markerem ekspresywności (1 oraz 4) i dyrektywności (2), a na poziomie elokucji (stylu) – aluzyjności (3) ironii i sarkazmu (5), decyduje o ich popularności i powtarzalności. Te struktury są bowiem agregowane, kwantyfikowane[8] i replikowane w licznych zbiorach internetowych przez odbiorców spoza środowiska – uczniów i absolwentów. Ponadto tego typu mikrotekstom nie można odmówić określonego znaczenia retorycznego i erystycznego. Z jednej strony – służą nakłanianiu do przyjęcia określonej postawy, przyswojenia danej informacji lub zaniechania jakichś niepożądanych działań lub zachowań. Z drugiej – często jako językowe efekty riposty (repliki) w realizowanej sytuacyjnie komunikacji nauczycielsko-uczniowskiej – stanowią „erystyczne" narzędzie gry tudzież znak interakcyjnej dominacji.

Niniejszy artykuł, opierając się na założeniach genologii lingwistycznej (Witosz 2015; Wojtak 2019) wyodrębnia gatunek mowy charakterystyczny dla potocznych, nacechowanych *nauczycielskich powiedzeń/ powiedzonek* i przedstawia pragmatyczną analizę jego realizacji z dwóch perspektyw, niezwykle zresztą istotnych w kontekście specyfiki ram dyskursu, w których się mieszczą i ze względu na który są wyodrębniane. Pierwsza, odwołując się do klasycznej teorii aktów mowy jako działania językowego Johna L. Austina (1962) oraz Johna R. Searle'a (1987), uwydatnia semantykę i interakcyjny skutek *mikrotekstów* nauczycieli, druga zaś, wykorzystując ustalenia erystyki jako sztuki prowadzenia sporu (Schopenhauer 2014), opisuje mechanizmy oddziaływania na uczniów. Podstawą analizy jest korpus, zestawiający 1000 jednostek komunikacyjnych, wyekscerpowanych z dokumentów internetowych. Teksty źródłowe, będące podstawą materiału analitycznego, pochodzą z wpisów, postów oraz komentarzy zamieszczonych na następujących stronach internetowych: Jeja.pl (*Wypowiedzi nauczycieli*); Papilot.pl (*Śmieszne teksty nauczycieli*); Facebook.com; (*Typowe Teksty Nauczycieli*); Anegdoty.pl (*Śmieszne teksty nauczycieli do uczniów*); Strefaedukacji.pl

7. Dla przykładu można podać kilka takich struktur: AEWD – „arkusze mierzenia postępu ucznia w ramach edukacyjnej wartości dodanej", WOFU – „arkusze wielospecjalistycznej oceny funkcjonowania ucznia", *WSO/ WZO/ PSP/ PZO* – „wewnątrzszkolne lub przedmiotowe systemy/ zasady oceniania".

8. Por. tytuł: *Najbardziej wkurzające teksty nauczyciela. TOP 10* (https://www.eska.pl/news/najbardziej-wkurzajace-teksty-nauczycieli-top-10-aa-oUAa-gCER-KBU1.html lub *Piosenka z typowych tekstów nauczycieli*, https://www.youtube.com/watch?v=PyXgR8iL0uI; https://www.youtube.com/watch?v=MLVGw5o-DF4, *Najgorsze teksty nauczycieli*, https://www.youtube.com/watch?v=78hVXCcRKWk.

(*TOP 10 kultowych tekstów nauczycieli*); Wspolczesna.pl (*Najśmieszniejsze i najlepsze teksty nauczycieli…*).

2. Pomiędzy tekstem, gatunkiem i aktem mowy

Wybór omawianych wypowiedzi jako swoistych modeli lub wzorców tekstu, niezbędnych do identyfikacji gatunku wymaga kilku wyjaśnień. Określenie *teksty nauczycieli* nawiązuje do potocznego rozumienia tekstu jako całościowej reakcji werbalnej lub minimalnego komunikatu. Kierując się ustaleniami współczesnej tekstologii (np. Wojtak 2004, 16), trzeba zauważyć, że wpisując się w określone modele tekstowe, oraz posiadając konkretne realizacje w postaci wypowiedzi, wskazane jednostki należą do rozpoznawalnych powszechnie zjawisk komunikacyjno-kulturowych. Gatunkowe kodowanie przekazu nie jest jednak w tym wypadku przywilejem nadawców, ale raczej zasługą odbiorców, którzy – jak wskazuje Jacek Wasilewski (2014, 179) – identyfikują zarówno instancję nadawczą o znanej powszechnie roli społecznej (nauczyciele), jak i znaczniki dominacji. Warto przypomnieć, że swoistym sygnałem genologicznym rzeczonych reprezentacji tekstowych są następujące określenia:

(1) *cytaty nauczycieli, kultowe teksty nauczycieli, popularne teksty nauczycieli, teksty nauczycieli, typowe teksty nauczycieli, wypowiedzi nauczycieli*;

(2) *chamskie teksty nauczycieli, denerwujące teksty nauczycieli, ostre teksty, najgorsze teksty nauczycieli*;

(3) śmieszne teksty w szkole, zabawne teksty nauczycieli, najgłupsze teksty nauczycieli do uczniów, najbardziej wkurzające teksty nauczycieli[9].

Wszystkie te wyrażenia dowodzą, że mamy tu do czynienia raczej z terminami operacyjnymi (pojęciami-narzędziami), identyfikującymi:

(1) kategorie formalno-językowe,

(2) aspekty kognitywno-aksjologiczne oraz

(3) efekty pragmatyczne (por. Gajda 2001, 255; Dunin-Dudkowska 2018, 114).

Nie utożsamia się ich już z konkretnym, dydaktycznie dotkliwym perlokucyjnym skutkiem, ale wydobywa na plan pierwszy jakości stylistyczno-aksjologiczne (komizm, błyskotliwość, trafność, dosadność) typowe także dla facecji, dowcipów czy zabawnych porzekadeł. Jeśli natomiast spojrzy się na rzeczone teksty z perspektywy komunikacyjnej, to należałoby potraktować je jako specyficzne

9. Na czas pisania niniejszego artykułu wyszukiwarka Google generuje ok. 1 630 000 wyników opatrzonych wyrażeniem kluczowym: *teksty nauczycieli*, które prowadzą do stron zawierających rejestr od kilku do kilkuset przytaczanych (cytowanych) wypowiedzi.

mikroakty w ramach zespołu spontanicznych czynności mowy towarzyszących *makroaktom lekcji* (Przybyła 2004, 25)[10].

W przeprowadzonej przeze mnie w 2021 r. sondzie online 20 nauczycieli zapytanych o okoliczności używania opisywanych struktur odpowiedziało: *nie używam* (35%), *nigdy nie stosuję świadomie* (20%), *stosuję czasem tzw. typowe powiedzonka nauczycieli jako cytaty, aby zażartować* (20%), *zdarza mi się spontanicznie stworzyć jakiś żartobliwy bon-mot, ale wynika to z sytuacji* (15%), *śmieję się z tego, ale czasem stosuję, aby przywołać uczniów do porządku* (5%). Nauczyciele czynią to zatem albo nieintencjonalnie, aktywizując typowe strategie komunikacji szkolnej, albo intencjonalnie, gdy mikroteksty służą za poręczne „cytaty" do osiągnięciu doraźnego efektu perlokucyjnego (zob. Wileczek, Możdżonek 2015: 82).

Takie wypowiedzi odrywają się jednak często od kontekstu sytuacyjnego, przybierając postać „skrzydlatych słów" w sensie, w jakim Wojciech Chlebda nazywa je „kodyfikatorami pojęć, w których kategoriach działamy, reagujemy, wpływamy na innych" (Chlebda 2005, 461), pozostawiając nieco na boku potencjał illokucyjny (typ modalności), a eksponując dosadny humorystyczno-ironiczny efekt *bon-motu*. Ich społeczna identyfikacja odbywa się wprawdzie dzięki markerom gatunkowym (np. minimalny rozmiar, pierwotna mówioność, nauczyciel jako nadawca, powtarzalność schematów strukturalno-semantycznych, potencjał ludyczny, ekspresywność), ale to dyskursywna okazjonalność powołuje je do życia. Nic dziwnego zatem, że w potocznej „genologii" sytuują się blisko *paremii* jako błyskotliwe porzekadła, tzw. *powiedzonka nauczycieli*. Mówi się wszak o tzw. „szkolnych *powiedzeniach* z dawnych lat" (Wspolczesna.pl), „charakterystycznych, ulubionych *powiedzonkach*, którymi nauczyciele raczą swoich uczniów na lekcjach" (Konczał 2022), „dowcipnych *powiedzonkach* na lekcjach". (Anegdoty.pl). Identyfikowana architekstualność rzeczonych mikrotekstów sprowadza je do „względnie trwałego pod względem tematycznym i stylistycznym typu wypowiedzi" (Bachtin 1986, 354), który realizuje się w konkretnych aktach mowy[11]. Przy czym okazjonalność tematyczna w tym wypadku jest osadzona w ramach dyskursu edukacyjnego (szkolnego).

3. Pragmatyka mikrotekstów

Interesujące mnie teksty minimalne funkcjonują w dyskursie społecznym z różną wyrazistością illokucyjną w zależności od sytuacji komunikacyjnej

10. Pojęcie *makroaktu lekcji* i *rozmowy szkolnej* omawia m.in. Olga Przybyła (2016).
11. Por. deklaracje: „Gatunek (…) postrzegam jako jednostkę abstrakcyjną, akty mowy zaś (np. makroakty) jako konkretne realizacje gatunku" (Rosińska-Mamej 2019, 74; zob. także Opoka 2003, 255–262).

(Salgueiro 2006, 151), a konwencja humoru, ironii[12], sarkazmu modeluje ich kształt semantyczny i perlokucyjną moc. Można je analizować jako specyficzne, pośrednie (realizujące się w napięciu pragmatycznym między dominującym nauczycielem a podporządkowanym uczniem) akty mowy, narzędzia perswazji nakłaniającej, a nawet chwyty erystyczne, które stanowią nieodłączny budulec szkolnych gier transakcyjnych (zob. 4. sekcja artykułu). W pierwszym przypadku można zestawić następujący rejestr przykładów:

(1) Asercje: *To jest wiedza z podstawówki; Dzwonek jest dla nauczyciela; Widzę las rąk; Jesteśmy o miesiąc do tyłu z materiałem; Niejeden z was miałby kłopoty z tym, jak się rozmnażają liście; Dzień bez klasówki – to dzień zmarnowany; Drzwi mają dwie strony i niekoniecznie musimy być wszyscy po tej samej*;

(2) Ekspresywy: *A co mnie obchodzi, że macie coś zadane z innych przedmiotów! Adwokat się znalazł!; Nie obchodzi mnie, kto zaczął, macie się przeprosić nawzajem/ macie sobie podać ręce!; Nie zrozumiałaś? Bo ja rzeczywiście po chińsku mówię?; Nie wytrzymam… a gdyby Ci Marcin kazał z okna skoczyć, to byś skoczył?; Ja wam poprzeczkę obniżyłam do zera, a wy ją jeszcze wdeptaliście w ziemię; Ja kiedyś wyjdę z siebie i stanę obok – w życiu takiej klasy nie miałam!*;

(3) Dyrektywy: *Wyciągamy karteczki; Kolega z ostatniej ławki przesiądzie się do pierwszej; Z czego się śmiejesz? Powiedz głośno, to się wszyscy pośmiejemy; Wszystko znika z ławek poza długopisem; Wyjmij tę gumę z buzi; Ostatnia ławka – uspokójcie się/ do dyrektora; Jak ci się koleżanka tak podoba, to się umówcie po lekcjach; Zamknij drzwi z tamtej strony; Wstań i zobacz, jak siedzisz; Kowalski! Frontem do wroga! Kup sobie młotek i puknij się w głowę*;

(4) Komisywy: *Piszesz czy mam wezwać rodziców? Dosięgnie cię ręka sprawiedliwości ludowej; … postawię ci pomnik: „Leniowi – od wdzięcznych leniów"; Dostaniesz piątkę. Dwa za odpowiedź i trzy za zeszyt; Kolega jeden z drugim padniecie jak pies Pluto*;

(5) Deklaratywy: *Ogłaszam na naszym przedmiocie zawieszenie broni; Dostajesz jedynkę na półrocze, tak od serca; Pierwsza ławka zachowuje się skandaliczne, cała klasa dostaje uwagę do dziennika; Wpisuję nieprzygotowanie, mogliście się dowiedzieć, że będziemy mieli nagłe zastępstwo za biologię*.

Powyższe przykłady dowodzą, że wpływ na uczniów realizowany jest m.in. przez: (1) ironicznie nacechowane sądy orzekające o stanie rzeczy, (2) językowe przejawy emocji, wzburzenia czy irytacji w formie wykrzyknień lub pytań retorycznych (3) rozkazy, pytania i polecenia jako przejawy oddziaływania bezpośredniego i dominacji, (4) ironiczne, przewrotne zobowiązania bliskie groźbom lub (5) kategoryczne stwierdzenia zmieniające lub sankcjonujące rzeczywistość

Zauważmy, że znaczenie przytoczonych aktów/powiedzeń oraz ich oddziaływanie na odbiorcę są w dużym stopniu zależne od różnych wykładników komizmu. Komizm, rozumiany jako wywołujące radość „przełamywanie konwencji w sposobie przekazu treści" (Wieczorek 2000, 24), wynika zarówno z właściwości

12. Kontekst tzw. *ironii jawnej*, zaznaczanej w analizowanych wypowiedziach parajęzykowo, modeluje zapewne doraźną perlokucję, ale dostęp do skonwencjonalizowanych okazów w materiale badawczym, nie uprawnia do jednoznacznych stwierdzeń.

semantycznych, jak i strukturalno-retorycznych analizowanych powiedzonek. Do środków generujących komizm należą m.in.:

(1) interteksualność – aluzje do struktury bądź znaczeń znanych tekstów kultury, np.: *Rozumiem, że nic nie rozumiesz. Powiedz, co rozumiesz; Przyjąłem, rozpatrzyłem, odrzuciłem; A teraz popytamy, bo kto pyta nie błądzi; Macie prawo zachować myślenie; I otworzyły się głowy wasze, i zapachniało sianem; Homo ledwo sapiens*;

(2) akceptatywne stylizacje – nawiązania do popkulturowych lub społecznych rejestrów językowych (głównie slangu młodzieżowego), np. *A teraz zaśpiewaj: mniej niż zero; Dno i dwa metry mułu; Tak dwa na dziesięć; Nic nie umiecie, samo dno i wodorosty; A co to za śmiechówa na lekcji?; Siadaj, bo sztywna jesteś; Takie pranki to nie ze mną*;

(3) błędy logiczne lub niedorzeczności językowe, np.: *Bardzo dobrze, siadaj, trzy; Nie pyskuj oczami; Czy wszystko jasne? Nie? To doczytajcie sobie w domu; Proste! Jak rogalik; Wstań i zobacz jak siedzisz! Milcz, jak do mnie mówisz; Po co się uczyć tego na pamięć? Wystarczy to zapamiętać; Spływa mi to, jak po kaczce*;

(4) pytania retoryczne w zderzeniu z trywialną treścią, np. *Co to za wędrówki ludów po klasie?; Czy panom z tyłu nie przeszkadzam?; Kto mi tam z panów tak trzaska dziobem?; Chcesz poprowadzić za mnie lekcję?; Czy mógłbyś zmoczyć sobie ścierkę i rekultywować tablicę?; Pytam, czemu mam nie pytać?; Nie widzisz, że stopień dostałeś?*;

(5) figury ironii (w formie żartu, hiperboli, sarkazmu) jako deprecjonujące odbiorcę sprzeczności pomiędzy zamierzoną treścią i formą, np. *Uwaga dyktuję zadanie! Trudne! Osoby o słabych nerwach proszę zamknąć oczy!; Zamknijcie okno, bo ten orzeł wyfrunie!; Wąsy rosną, a materiał leży; Reklamacje możecie składać do pana Boga; Do tablicy poproszę ochotnika numer 2; Oszczędzę ci chyba wrażeń związanych z przejściem do następnej klasy*.

4. „Teksty" nauczycieli i erystyka

Inne walory tekstów minimalnych nauczycieli ujawnia rekonstrukcja zawartych w nich zabiegów erystycznych, obliczonych na „pokonanie" rozmówcy. Wiązać je trzeba bowiem nie tylko z ripostą, ale także z pokonującym „ugodzeniem" oponenta (w szermierce *riposta* to wszak 'cięcie albo pchnięcie zadane bezpośrednio po udanej własnej zasłonie' [SJP PWN]). Nauczyciel i uczeń z racji funkcjonowania w systemie instytucjonalnej edukacji oraz dystansu pokoleniowego (różnice ideowe i aksjologiczne) są pozycjonowani w permanentnym „sporze". A w sporze – jak twierdzi Ewa Modrzejewska – „podkreśla się różnice, podziały, które zwykle przedstawiane są jako nieusuwalne" (2012, 61). W „retoryce sporu" (Załazińska 2013, 34) dominująca pozycja jednej ze stron daje przyzwolenia na nadmierną dyrektywność i operowanie argumentami, bynajmniej nie sprzyjającymi przekonaniu odbiorcy, ale obliczonymi na jego pokonanie. Oto przykłady:

(1) *argumentum ad baculum* (argument odwołujący się do kija): *Łap klamkę z drugiej strony i bywaj zdrów; Zamknij się i przejdź na odbiór; Albo przesiadasz się do pierwszej ławki, albo do dyrektora; Możecie iść na skargę do dyrektora, ale nie polecam. To jest jak z całowaniem lwa pod ogon: ryzyko duże, przyjemność wątpliwa; Uspokójcie się, bo postawię mu pałkę*;

(2) *argumentum ad ignorantiam* (argument odwołujący się do niewiedzy): *Nie jesteś taki mądry, jak ci się wydaje; Nie wiesz, że dzwonek jest dla nauczyciela?; Skoro masz tak dużo do powiedzenia, to zamieńmy się miejscami; Macie mentalność disco polo i kiszoną kapustę w głowie; Milczenie nie zawsze jest złotem; Jak nie wierzycie, to spytajcie starszych rówieśników*;

(3) *argumentum ad misericordiam* (argument odwołujący się do litości): *Już z wami nie mogę. Zaraz serce mi siądzie! Głowa mnie boli! Niby po cichu, ale krzyczycie; Wy mnie do grobu wpędzicie! Ja zrezygnuję z tej pracy i zostanę operatorem walca, bo tam, jak będę jechać, to za sobą będę widziała efekty mojej pracy; Wyjdę z siebie i stanę obok! Ja się zabiję!*;

(4) *argumentum ad personam* (argument przeciwko osobie): *Jak ktoś odpowiada, to ty podpowiadasz, jak ja cię pytam to milczysz. Co z ciebie za dziwoląg!; Przestańcie rechotać jak konie!; Wy nadajecie się jedynie do kopania rowów, ale nawet do tego się nie nadajecie, bo byście się zakopali; Co wy dzisiaj tacy trąbalscy jesteście?; Ty jesteś normalny, no pytam się ciebie?; Kto dał ci promocję do następnej klasy? [Pani profesor] – Musiałam być chyba pijana; Ani z ciebie Banderas ani Pitagoras; Jesteście głupsi niż ustawa przewiduje*;

(5) *argumentum ad hominem* (argument dostosowany do człowieka) *Rozumiecie? Nie słyszę. To idziemy dalej; Macie już sprawdzian w tym dniu? Ale kartkówki przecież nie muszę zapowiadać; Jutro jest koniec roku szkolnego? Został nam ostatni temat z podręcznika, więc weźmiemy go dziś, by nie być w tyle w przyszłym roku; Ucz się, bo za siedzenie i patrzenie przez okno nikt nie płaci*.

Powyższe przykłady wskazują, że nauczycielskie powiedzenia są narzędziami w komunikacji opartej na fundamencie szeroko pojętej dyrektywności i subdyrektywności (por. Tymiakin 2007). Bezpośrednie zwroty do odbiorcy i formy imperatywne w wypowiedziach oceniających i deprecjonujących, oparte na zaimkach osobowych TY, WY, którym przeciwstawiono „wszechwładne" JA są wyrazistym przykładem pozycjonowania nadawcy względem odbiorcy. Stwarzają konfrontacyjny styl prowadzenia dyskursu, co widoczne jest nawet w pośrednich aktach dominacji, takich jak: postanowienia (*Nie słyszę. To idziemy dalej*), upomnienia (*Uspokójcie się, bo postawię mu pałę*), (*Możecie iść na skargę do dyrektora, ale nie polecam…*), groźby/ostrzeżenia (*Albo przesiadasz się do pierwszej ławki, albo do dyrektora*) czy rady (*Nie wierzycie, to spytajcie starszych rówieśników*).

W retorycznej triadzie ten sposób werbalizacji (ekspresywne i sarkastyczne treści) można usytuować po stronie *páthos*. Konotuje on także dualistyczny system wartości i powinności (czemu odpowiada *éthos*), tj. po stronie nauczyciela: obszar wiedzy, obowiązku, powagi, dobra, oraz po stronie ucznia – obszar niewiedzy, niechęci, antysystemowości itp. Wiąże się to z kwestią uwiarygodnienia, które – jak pisze Wasilewski – sprawia, że „odbiorca nie zażyczy sobie konfrontacji i okaże gotowość podporządkowania" (Wasilewski 2006, 199). To uwiarygodnienie wynika właśnie z doświadczenia społecznego nabytego w wyniku szkolnej socjalizacji, gdy nauczyciel stawia się w pozycji starszego, bardziej kompetentnego, reprezentującego instytucję, posiadającego terytorium, wskazującego, co jest dobre a co złe, odpowiedzialnego za proces, uczeń zaś jest postawiony w pozycji

młodszego, niekompetentnego, nierozróżniającego, co dobre, a co złe, podlegającego procesowi.

W tym kontekście warto wskazać, że analizowane mikroteksty są też elementami szkolnej strategii transakcyjnej – gry umożliwiającej osiągnięcie celu komunikacyjnego oraz korzyści emocjonalnych. Jeśli nauczycielskim tekstom przyjrzymy się pod kątem aktualizowanych w szkole gier społeczno-komunikacyjnych (Berne 2007; Ernst 1991), to zobaczymy, że są one podejmowane także zachowania z myślą o korzyściach pragmatycznych – uzyskanie pożądanego zachowanie ucznia i utrzymania dominującej postawy[13]. Taki typ relacji nauczyciel – uczeń aktywizuje jeden z trzech stanów osobowości, będących podstawą ukrytej płaszczyzny gry. Jest określany przez Erica Berne'a mianem Ja – (wewnętrzny) rodzic. Przy czym – jak pisze Berne – „Rodzic to ten ktoś w twojej głowie, kto mówi ci nieustannie, co powinieneś zrobić, jak się zachowywać, czy jesteś dobry czy zły" (2007, 21). Zachowania językowe inicjowane z tej pozycji odwołują się zatem do pouczeń, nakazów, zakazów, gotowych schematów postępowania, piętnowania, krytykowania czy ośmieszania i szydzenia. Trudno byłoby wskazać w zebranym materiale przykłady realizujące inne strategie gry, tzn. ja – dziecko czy ja – dorosły, być może z tego względu, że te nie stawiają głównych podmiotów dyskursu edukacyjnego w równie efektownej konfrontacji.

Wskazane struktury mogą więc posłużyć także do krytycznej analizy dyskursu szkolnego jako przejawu *retoryki dominacji*[14], wyrastającej z normatywizmu – tego swoistego „atrybutu nauczycielskości". Stanowią bowiem ciąg wyrażeń, których celem jest nakłanianie, realizowane na płaszczyźnie retorycznej w formie uzasadniania lub negowania (Kalisz 1993, 51). Do pierwszych należy, np. moralizowanie, pouczanie, uspokajanie (np. *Nie ma mniejszej połowy i większej połowy, połowy są równe, a nie wiecie tego, bo większa połowa nie uważa; Nie musicie się uczyć, ja nie muszę wam wystawiać dobrych ocen; Dobry nauczyciel to ten, który sam sobie zadaje pytania i sam na nie odpowiada*), do drugich – rozkazywanie, ostrzeganie, grożenie, komenderowanie; ośmieszanie, szydzenie (np. *Zgaście, matołki, to światło i tak was nic już nie oświeci; Idź już i nie zabieraj mi powietrza; Będziesz rowy kopał! Ale uważaj, bo cała klasa konkurencji; A co to za ciasny berecik w dzieciństwie się nosiło, że teraz główka nie pracuje?*). Na powszechność w interakcjach szkolnych aktów deprecjonujących zwracał już uwagę m.in. Thomas Gordon (2004, 57), zestawiając je w tzw. „brudną dwunastkę" przeszkód komunikacyjnych, uniemożliwiających efektywną współpracę.

13. Edyta Widawska pisze (1991, 61): „Gry (…) są bardziej lub mniej świadomie wykorzystywane w trakcie kontaktów społecznych do osiągnięcia celu, jakim jest władza".
14. O retoryce dominacji można mówić w sensie, w jakim „retoryka uzyskuje status zorientowanego na komunikację systemu opisu, który na podstawie schematu nadawca–odbiorca definiuje słowne (a także pozasłowne lub międzysłowne) procesy jako odnoszące się do sytuacji mowy" (Lachmann 1977, 261).

5. Podsumowanie

Liczne przykłady mniej lub bardziej kliszowanych mikrotekstów (powiedzeń, uwag, tekstów minimalnych), rozpatrywane z perspektywy pragmatycznej, pozwalają wysnuć wniosek o uczestnictwie nauczycieli w permanentnej grze społeczno-komunikacyjnej. Dyskurs edukacyjny jawi się wówczas nie tylko jako zapis interakcji komunikacyjnej podmiotów, nastawionej na transfer wiedzy, ale jako codzienna, emotywna rozgrywka o wpływ i dominację. Wszystkie te czynniki dają obraz pragmatycznych uwikłań rozpoznawalnego społecznie stylu komunikacyjnego nauczycieli opartego na retoryce dominacji. Retoryczna „moc słowa" jest tu integralnym elementem osobowych interakcji, w którym zamierzeniem i celem jest wywołanie skutku w postaci realnego wpływu na uczucia, myśli, postawę bądź działanie uczniów. Analizując rysunek retoryczny tych tekstów, można zauważyć odniesienie do sfery ekspresji i emocji (*páthos*), wzmocnionej argumentacją normatywną. Znikoma liczba powiedzeń wykorzystujących racjonalną argumentację ze sfery *lógos* wynika zapewne z ich niewielkiej atrakcyjności w zakresie tworzenia *bon-motów*. Z kolei jakości językowo-stylistyczne przyczyniają się do gatunkowej konwencjonalizacji (nawet rozumianej w kategoriach „zbiorów rozmytych"), a tym samym do ich paremiologizacji i aforyzacji (Jędrzejko 2015, 152).

Nieodłącznym i rozpoznawalnym elementem semantyczno-pragmatycznym analizowanych powiedzeń jest także komizm różnego typu, operujący ironią, w tym sarkazmem, kpiną i szyderstwem. Jednak odczuwana po latach przez aktorów społecznych ludyczność jako główny nośnik atrakcyjności mikrotekstów niweluje pierwotną dotkliwość konstytuujących je doświadczeń interakcyjnych i pozwala przetrwać rzeczonym jednostkom poza pierwotnym kontekstem pragmatycznym.

Bibliografia

Materiały źródłowe

Konczał, Magdalena. 2022. *TOP 10 kultowych tekstów nauczycieli. «Dzwonek jest dla nauczyciela, nie dla ucznia» to dopiero początek. Te słowa każdy z nas słyszał w szkole.* Dostęp: 20.11.2023. https://strefaedukacji.pl/kultowe-teksty-nauczycieli-dzwonek-jest-dla-nauczyciela-nie-dla-ucznia-to-dopiero-poczatek-te-slowa-kazdy-z-nas-slyszal-w-szkole/ar/c5-16051437.

Najśmieszniejsze i najlepsze teksty nauczycieli z województwa podlaskiego. Wspominamy szkolne powiedzenia z dawnych lat [GALERIA]. 2020. Dostęp 2.11.2022. https://wspolczesna.pl/najsmieszniejsze-i-najlepsze-teksty-nauczycieli-z-wojewodztwa-podlaskiego-wspominamy-szkolne-powiedzenia-z-dawnych-lat-galeria/ga/c1-13030350/zd/28023016.

Nauczyciel. s.a. Dostęp: 20.09.2021. https://kwejk.pl/obrazek/3372813/nauczyciel.html.

Nauczycielski. s.a. Dostęp: 20.09.2021. https://besty.pl/3922220.

Śmieszne teksty nauczycieli do uczniów. 2022. Dostęp: 20.10.2022. http://anegdoty.pl/teksty-nauczycieli-do-uczniow-humor.

Typowe Teksty Nauczycieli. s.a. Dostęp: 20.09.2022. https://www.facebook.com/profile.php?id=100070811120404.

Wypowiedzi nauczycieli. s.a. Dostęp: 20.09.2021. https://teksty.jeja.pl/177,wypowiedzi-nauczycieli.html.

Z okazji rozpoczęcia roku szkolnego: Śmieszne & typowe powiedzonka nauczycieli. 2016. Dostęp: 20.11.2023. https://www.papilot.pl/lifestyle/ciekawostki/32499/smieszne-teksty-nauczycieli.

Literatura przedmiotu

Austin, John L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.

Bachtin, Michał. 1986. „Problem gatunków mowy". W *Estetyka twórczości słownej*, przeł. Danura Ulicka. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Chlebda, Wojciech. 2005. *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Chlebda, Wojciech. 2018. „Czy mikroteksty mogą być obiektami frazeografii (przekładowej)?". W *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza. T. VII. Frazeologia z perspektywy językoznawcy i tłumacza*, red. A. Pstyga i in., 40–53, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Czachur, Waldemar. 2020. „Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych". *Tekst i dyskurs – text und dyskurs*, 13: 25–42, https://doi.org./10.7311/tid.13.2020.02.

Duszak, Anna. 1998. *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa: PWN.

Gajda, Stanisław. 2001. „Gatunkowe wzorce wypowiedzi". W *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, 245–258, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Górny, Wojciech.1987. „Struktura tekstu na tle struktury języka" W *Problemy teorii literatury*, red. H. Markiewicz, t. 1, 55-68,Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Grabias, Stanisław. 2019, *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Jędrzejko, Ewa. 2015. „Przysłowia, aforyzmy, sentencje: jeden gatunek czy różne gatunki?" W *Gatunki mowy i ich ewolucja*, red. D. Ostaszewska, J. Przyklenk, t. 5: Gatunek a granice, 151–160. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Kalisz, Ryszard. 1993. *Pragmatyka językowa*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Kawka, Maciej. 1999. *Dyskurs szkolny. Zagadnienia języka*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Lachmann, Renate.1977. „Retoryka a kontekst kulturowy", przeł. W. Bialik. *Pamiętnik Literacki* 68 (2) 257–273.

Makarewicz, Renata. 2018. *Rozmowa w przestrzeni szkoły. Systemowo-funkcjonalna analiza poszerzonego dyskursu szkolnego*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.

Modrzejewska, Ewa. 2012. „Lógos, éthos, páthos w praktyce medialno-politycznej. środki przekonywania w cytowanych wypowiedziach opozycji", *Forum Artis Rhetoricae*, 2: 55–78.

Nocoń, Jolanta. 2009. *Podręcznik szkolny w dyskursie szkolnym – tradycja i zmiana*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Opoka, Joanna. 2003. „Gatunek mowy a akt mowy. Rozważania terminologiczne". W *Język-literatura-dydaktyka*, red. J. Opoka, A. Oskiera, t. 1, 255–262, Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi.

Przybyła, Olga. 2004. *Akty mowy w języku nauczycieli*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.

Przybyła, Olga. 2014. „Struktura językowa rozmowy szkolnej". *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 19: Studia Linguistica*, II: 398–406.

Rittel, Teodozja. 2006. „Kulturowy dyskurs edukacyjny. Cechy. Gramatyka. Tekstologia komunikacyjna". W *Konteksty pragmatyczne i kognitywne w dyskursie edukacyjnym*, red. J. Ożdżyński, T. Rittel. Kraków: Wydawnictwo UP.

Rosińska-Mamej, Agnieszka. 2019. *Przepraszam, ma pan może długopis? Prośba we współczesnej polszczyźnie, cz. 1: Prośba jako gatunek mowy*. Kielce: Wydawnictwo UJK.

Rypel, Agnieszka. 2012. *Ideologiczny wymiar dyskursu edukacyjnego na przykładzie podręczników języka polskiego z lat 1918–2010*, Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.

Schopenhauer, Artur. 2000. *Erystyka, czyli sztuka prowadzenia sporów*, przeł. B. i Ł. Konorscy. Warszawa: Wydawnictwo Alma-Press.

Skudrzykowa, Aldona i **Krystyna Urban.** 2000. *Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

Tymiakin. Leszek. 2007. *Nakłanianie subdyrektywne. Propozycja, prośba i rada w realizacjach młodzieży gimnazjalnej. Zagadnienia wybrane*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Wasilewski, Jacek. 2006. *Retoryka dominacji*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Wasilewski, Jacek. 2014. „Stylizacja mocy. Perswazyjność gatunków mowy". *Język a Kultura* 24: 179–215.

Widawska, Edyta. 1991. „Gry psychologiczne jako forma sprawowania władzy". W *Analiza transakcyjna w teorii i praktyce pedagogicznej*, red. J. Jagieła, 57–63, Częstochowa: Wydawnictwo WSP.

Wieczorek, Krystyna. 2000. „Poczucie humoru a filozofia". W *Świat humoru*. red. S. Gajda i D. Brzozowska, 13–25, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Wileczek, Anna. 2022. „Belferomowa. Uwagi o współczesnym profesjolekcie nauczycieli". *Postscriptum Polonistyczne* 29 (1): 1–24.

Wileczek, Anna i **Iwona Możdżonek.** 2015. *Szkolna (nie)komunikacja. Bariery w dyskursie wczesnoszkolnym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Witek, Maciej. 2010. „Czynności illokucyjne jako akty interakcyjne". *Przegląd Filozoficzny — Nowa* 3 (75): 359–389.

Witosz, Bożena. 2015. *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Wojtak, Maria. 2004, *Gatunki prasowe*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Wojtak, Maria. 2019. *Wprowadzenie do genologii.* Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Załazińska, Aneta. 2013. „Niewerbalne znaki sporu – gesty i inne zachowania towarzyszące mowie jako semiotyczne elementy konstytuujące i wyrażające spór". *Forum Artis Rhetoricae* 1: 34–53.